

ДО ПИТАННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ У НАЙДАВНІШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ МЕЖИРІЧЧЯ

Ляшко Сергій Валерійович,

аспірант спеціальності 033 Філософія,

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0009-0007-3796-6596

У статті репрезентована спроба сучасного обґрунтування походження принципу справедливості давніх цивілізацій Месопотамії «Рівне – за рівне» з точки зору психологічної теорії права, яка визначає суб'єктивний психічний світ людини джерелом законодавства, його зрозумілості й авторитетності. Із залученням конкретних прикладів з найвизначніших літературних пам'яток – законів Хаммурапі, шумеро-аккадського епосу, Біблії, Агади, Корану – подано огляд і верифікаційну критику теологічної теорії походження законів Давнього Сходу, до якої схилилися перші мислителі та яку латентно підтримували окремі дослідники раніше, а також підкреслено її органічний зв'язок з історичними трансформаціями суспільства та філософсько-правової думки, її подальшу еволюцію в основу близькосхідного деспотизму. Автор доходить до висновку, що без виключення економічних, соціальних і специфічних факторів, у формуванні принципу справедливості давніх культур Межиріччя відіграли ключову роль дві базові емоції людини – гнів, як підґрунтя помсти скривдженого, та страх, як першооснова стримування свавільного насильства, – у поєднанні з прогностичним мисленням, яке на певному етапі стало доступне людині як розвиненішій еволюційно істоті. Зазначено, що виникнення такого соціально-правового явища як «справедливість» у свою чергу також цілком закономірне й очікуване, з огляду на загальне ускладнення систем у світі: від неорганічної матерії до соціальної. Роль окремих політичних акторів применшується на користь фактичного існування поняття принципу справедливості у широких мас й існування неписаного права в Межиріччі, аналогічно до того ж, що ми бачимо на прикладі вітчизняної «Правди руської», причому окремо зазначено, що важливим етапом була письмова фіксація та розробка конкретних законів, підтриманих авторитетом державної сили, оскільки це запобігало порушенню чи викривленню традиційних норм. Відзначається, що у подальшому наново інтерпретована правова система Месопотамії в поєднанні з пізнішими додатками, такими як авраамічний монотеїзм і/або принцип християнського милосердя, прямо вплинула на пізніші. На основі викладеного матеріалу автор робить загальний обрис діалектичності історії права та суспільства від первинного племінного деспота, до все більш масових форм демократії.

Ключові слова: Теорія права, психологічна теорія права, філософія права, еволюційна психологія, давній Схід.

Laszko Serhėj. To the Question of the Psychological Origins of the Principle of Justice in the Ancient Civilizations of Mesopotamia

An attempt is made in the article to provide a modern rationale for the origin of the principle of justice, 'an eye for an eye', in the ancient civilizations of Mesopotamia through the lens of the psychological theory of law. This theory posits the subjective mental world of the individual as the source of legislation, its comprehensibility, and its authority. Drawing on prominent examples from major literary and legal monuments such as the Code of Hammurabi, the Sumerian-Akkadian Epic, the Bible, the Aggadah, and the Quran, the article offers an overview and critical of verification of the theological theory of the origin of laws in the Ancient East. This theological perspective, once advocated by early thinkers and latently supported by certain modern scientists, is scrutinized in light of its organic ties to the historical transformations of society, philosophical thought, and its evolution into the foundation of Near Eastern despotism. The author concludes that, while economic, social, and situational factors cannot be disregarded, the formation of the principle of justice in ancient Mesopotamian cultures was primarily influenced by two fundamental human emotions: anger, as the basis of retributive justice for the wronged party, and fear, as the primary deterrent to arbitrary violence. These emotions, in combination with

prognostic reasoning, which emerged at a particular stage in human evolutionary development, played a decisive role. The article emphasizes that the emergence of 'justice' as a social-legal phenomenon is itself a natural and predictable outcome of the increasing complexity of systems in the world, from inorganic matter to social structures. The role of individual political actors is minimized in favor of recognizing the broader societal understanding of justice and the existence of unwritten laws in Mesopotamia. This unwritten legal tradition parallels similar phenomena in other cultures, such as the Old Rus' legal code, 'Pravda Ruska'. A significant milestone, however, was the codification of laws and their endorsement by state authority. This ensured that traditional norms were not violated or distorted. The article further states how the legal system of Mesopotamia, later reinterpreted and augmented with elements such as Abrahamic monotheism and the Christian principle of mercy, directly influenced subsequent legal and social developments. The material presented allows the author to outline the dialectical progression of legal and societal history, from the authority of tribal despots to increasingly democratic forms of governance. By examining these historical transformations, the article underscores the interplay of psychological, cultural, and philosophical factors in shaping the principles of justice and law in ancient Mesopotamia and beyond. This analysis demonstrates that the principle of justice is deeply rooted in the psychological makeup of humans and reflects the evolutionary trajectory of human societies toward greater complexity and fairness in legal and social systems.

Key words: *Theory of law, psychological theory of law, philosophy of law, evolutionary psychology, Ancient East.*

«Рівне – за рівне» – такою є стисла формула принципу справедливості у давніх цивілізаціях Межиріччя [5]. Найбільш показовим втіленням його в суспільно-політичній практиці були чітко сформульовані вавилонським царем Хаммурапі безкомпромісні «Закони», що приписували «око – за око», «зуб – за зуб», і, звісно ж, «смерть – за смерть» [10]. Такий радикалізм і навіть «примітивізм» (оскільки тут ще немає важливого для нас зороастрійсько-християнського милосердя) цілком притаманний найдавнішим зводам правил, які має сьогодні науковець. Але постає просте й водночас принципове питання: *як міг виникнути такий принцип рівноцінного обміну, якщо відкинути гіпотезу його божественного походження, до якої схилилися давні екзегети? Чи могла людина обійтися без Софії – Премудрости Божої в своїй першій писемній історії? І дійсно: це непересічна проблема, оскільки культура Межиріччя була в подальшому наново інтерпретована в душі єдиногобожжя єврейським народом у Танасі (Декалог, Левіт, Притчі, Еклезіаст і т. д.) [4, 9], а через нього повпливала на християнський і мусульманський світи. Невже славнозвісного вавилонського царя можна було би з певними обмовками назвати «батьком людської моралі»? – Тобто чи міг цей принцип бути цілком вигаданий напівбожественними, але все-таки людиноподібними, правителями, а потім механічно нав'язаний «темному» народу без вну-*

трішньо-психологічної підтримки останнього? Чи, натомість, «зуб – за зуб» – це, скоріше, окремий і законодавчо окреслений писемною людиною випадок того правила, яке вже існувало до неї в свідомості мас, але не мало місця на санкціонованих грізною силою глиняних табличках і через це подеколи порушувалося?

Якщо подумати, уникаючи типово-марксистських пояснень класової природи закону, яких повно було запропоновано у програмних книгах С. Токарева й В. Алексєєва, і відсторонитись від генеалогічно безплідного методу порівняння Дж. Фрейзера¹, а зосередившись на інтерпретації, то, з точки зору давньої людини, того ж царя Хаммурапі, принцип рівноцінності ніби з'являється нізвідки, адже він сягає корінням ще дописемного періоду. Саме тому *царю остаточну версію закону дає божество*, як і змальовано на стовпі, – такою була відповідь прадавнього мислителя, що задумався над цим уперше. Та й іншою вона тоді навряд чи могла бути, адже не існувало нинішньої методології, нинішніх відкриттів у царині історії й цілого пласту наукових фактів, які сьогодні здаються нам аксіомами.

¹ Докладніше про це див. напр. програмні роботи: Frazer J.G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London : the Macmillan press Ltd, 1990. 756 p.; Frazer J.G. *Folk-lore in the Old Testament*. Piscataway : Gorgias Press, 2010. 476 p.; Tokarev S.A. *Historia de las religiones*. Habana : Sociología, 1975. 508 p.

Безумовно, принцип рівноцінного обміну існував задовго до письмового зводу законів Хаммурапі у вигляді нестабільного звичаєвого права, подібно до того, як наша «Правда руська» засновувалася на раніших традиціях східних слов'ян. А сам цар не стільки революціонер на службі в традиційного господарства, яким його деколи зображають дослідники [8, с. 44–45], скільки систематизатор, розширювач і тлумач уже відомого в ті часи. Більше того – саме уявлення про божественне, чи навіть, надбожественне походження справедливості старше за перші доступні нам писемні «кримінальні кодекси». Це підтверджується шумеро-аккадською літературою культового змісту XVIII ст. до н. е. й ранішою, де ми бачимо подеколи навіть «безглузді» сюжети про верховенство дотримання рівноцінності, героями яких стають наймогутніші боги Межиріччя. Дані легенди створені, звісно, задля повчання й відповіді на космогонічні питання: всі рівні перед головним законом, і боги також. Навіть самий світ не міг виникнути зовсім з нічого, а є лише залишками тіл першоістот Апсу й Тіамат (івр. והבו והה, tohu wa-vohu) [5, 9].

Зосереджуючись на важливих для нас «безглуздох» історіях, згадаємо такі. Наприклад, в одній поемі богиня Інанна «звертає свої помисли» до царства мертвих Ерешкігаль, де зіштовхується із силою, яка миттєво її свавільний норів упокоює. На всі заперечення великої небожительки – одна відповідь: «Інанно мовчи!» Зрештою, щоби вийти з пекла законно і живою, богиня вимушена пожертвувати своїм коханим Думузї, якого й забирають замість неї демони [5], оскільки якщо один до царства мертвих увійшов («помер»), то один там має і залишатися. Додамо тут одразу зауваження щодо цікавої математичної кмітливості давніх: в деяких версіях легенди сестра Думузї, Гештіанна, вмовляє вищі сили бути замість брата у пеклі півроку поперемінно, щоби кожен із них міг бачити світ – так пояснювалася зміна сприятливих і несприятливих для землеробства пір року. Іншими словами, не так уже й важливо, хто уплачуватиме борг (збиток), скільки сама норма. Ані Думузї, ані Гештіанна не винні в діях Інанни, та й самий похід до пекла богині

не виглядає для сучасного читача чимось «грішним», за що треба уплатити мито. Але всі троє стають жертвами згаданого нами принципу тільки тому, що Інанна суто символічно відіграє роль небіжчиці, потрапивши до підземного світу з цікавості. В іншому міфі Енліль – владика богів! – вимушений розплачуватися своїми дітьми, щоби тільки його первісток від Нінліль не був народжений у царстві мертвих, де та перебувала. – Ці дві згадані нами історії в чомусь нагадують античну езопівську байку за мотивом фамільярності, оскільки, як ми вже казали, навіть боги мають визнавати зовнішньо-чужу щодо них справедливість. Так само абсолютне самовладдя було відверто далеке від історичного Гільгамеша й сюжетам найдавніших поем про нього, котрі ще пам'ятали за Хаммурапі, адже майбутній обоженний герой Урука – на той час іще більше храмового комплексу, ніж міста – до визвольної війни й побудови стіни народ закликає промовою, заручившись підтримкою воєводи Енкіду [5], а не наказує що і як робити за власним бажанням.

Зовсім інакше себе поводить пізніший і зрозуміліший для нас Бог авраамічних релігій – єдиний повноправний творець світу та його законів, який сам не підпорядковується нікому й нічому. Тут ми бачимо уже розвиток думки про суспільну ієрархію та надбожественне право: якщо Енліль й Інанна вимушені коритися принципу рівноцінності, то вони нижчі за нього, тоді як його точно хтось мав би вигадати – той, хто сам початку не має (згадаймо аналогічні роздуми Аристотеля), власне, єдиний Бог, Всеотець, покровитель царя. Тільки цей Бог – єдиний! – і має право порушувати власні закони: фізичні, моральні й навіть логічні (Тертуліан). Скільки разів у Корані зустрічається закінчення аятів «Аллах милує й карає, кого захоче!» щодо звичайних людей, причому як грішників, так і праведників [7], – це явне порушення давнішої норми, яка на той час уже бодай три тисячі років існувала. Обіцяні вічний вогонь або рай можуть відступити несподівано. На всі ж зітхання та роздуми Йова та його друзів, спричинені несправедливими тяжбами від рук сатани з дозволу Божого, Всевишній грізно дає лише одну відповідь: хто ти такий, щоби мене вчити?!

(Іωβ. 38–39)² – після чого вся суперечка згасає, оскільки Йов «накладає руку на свої уста». Що дозволено Зевсу – того не можна бику! Те саме в соціальному вимірі зустрічаємо в апостола Павла: «а апостол Павло більш мирянськи проголошує: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» (Рим. 13:1). Отже деспоту (земному втіленню бога) й Богу закон став неписаний в певний момент. Але це, знову, вже пізній етап розвитку принципу справедливості в людському суспільстві³, на якому відобразилися й філософські пошуки, і все більший відрив реальних деспотів від свого тлінного людського тіла. Зрештою, саме до цих дещо пізніших часів розквіту деспотизму й загибелі міст-держав відносяться сюжети Біблії, асирійських і перських «літописів». Якщо перші шумерські вожді жили тисячі років і виводили свій родовід від богів [5], то це не заважало їм смиренно приймати правильні закони від «вищих» божеств, тоді як один фараон нічого сумняшеся сказав юдейському пророку, що підбурює сонце сходити зранку [1], а це відверте маячіння⁴. – Ось яким був еволюційно-історичний результат божественної теорії походження права: спочатку на Бога, а потім – і на божественного деспота закон ніяк не може повпливати, оскільки це – «їхнє (підпорядковане) творіння». Саме надмірна пошана до індивідуальності деяких історичних осіб і латентний спіритуалізм спричинили багато труднощів у сучасних дослідженнях. Хоча це й здавалося правдоподібним для давніх, що не могли пам'ятати всієї цивілізаційної історії, лєвова частка якої пройшла у дописемний період або загинула разом із мовами, чи для окремих учених, які спиралися винятково на письмові пам'ятки, така версія пояснення

² Насправді ж, ця філософія почала зароджуватися ще у поемі «Про невинного страдника», розширеною інтерпретацією-продовженням якої є юдейська Книга Йова [5].

³ Він по-Геґелівськи синтетично нагадує, на нашу думку, первинний стан речей, до чого ще повернемося далі.

⁴ Доречно згадати тут одне з найпримітивніших племен Африки, де новим вождем проголошується той член общини, який зважиться простояти всю ніч і змусить сонце зійти зранку, адже тамтешні люди вважають, що це щоденна справа саме їхнього божественного вождя.

виникнення принципу справедливості не може задовольнити нас, адже вона вносить хаос і може пояснювати зовсім різні речі. Як спочатку закон справедливості був подарований людям богами, що йому ж і підкорялися, так потім людина домислилася і до абсолютного деспота, царєбога, який не підпорядковується світовим законам, якщо тільки не з власної забаганки.

На нашу ж думку, ідея справедливості, як і у варіації «вигоди/бажання найсильнішого» [6, с. 20], так і в «рівноцінному обміні» достатньо архаїчна й глибинна, щоби ми могли знову спробувати пояснити її з точки зору психологічної теорії права, яка впирається в еволюційну психологію й етологію, але вже не настільки безальтернативно та наївно, як те намагалися зробити Л. Петражицький, З. Фрейд і згаданий нами вище Дж. Фрейзер. Звісно ж, ігнорувати соціальні, індивідуальні, економічні й навіть «ірраціонально-містичні» фактори розвитку людської моральності не варто, оскільки в них ми можемо знаходити додаткові, правдоподібні чи єдині наразі пояснення деяких правових явищ. Але для нас очевидним є походження людини від простішої тварини – мавпи – й, відповідно, її поведінки – від тваринної. Те, що дозволило нам переступити поріг значно примітивніших братів наших менших – це наш ускладнений додатовими звивинами й дорозвиненими долями (перш за все, лобною) мозок: довготривала пам'ять, прогностичне мислення, глибокий сон, наявність почуттів, а не тільки емоцій, свідомість і самосвідомість. Саме тому наші, здавалося б, базові та суто тваринно-еволюційні елементи психіки й інстинктивна поведінка, можуть поєднуватися в деякій мірі з раціоналізмом і квазіраціоналізмом; саме тому нам доступні *соціальні почуття*, які також, звісно, не виникли одразу й у сучасному вигляді. Але їхня поява та раціоналізія людиною власних вчинків є це цілком закономірно-еволюційними, адже колись таке мало би статися в природі, з огляду на нескасовний принцип загального ускладнення систем. Матерія неорганічна, органічна й соціальна зовсім не звучать підозріло для нас.

Те, що є первинним поштовхом із зазначених нами щойно особливостей людської психіки – це саме свідомість у її аспекті порівняння індивіда себе з іншими й елемен-

тарного прогнозування. Двома з наших найдавніших емоцій є *страх*, втілений у самозбереженні, та *гнів*, що інкарнує в почуття образи, ненависти, зрештою – гордині. Не дарма в давніх слов'ян кровна помста вважалася невід'ємним правом людини, яке навіть князь не може скасувати. Адже гнів, образа на кривдника й бажання йому помститися – це дещо зрозуміле всім нам, особливо – якщо зануритися в себе та відкинути нашарування пізніших культурних надбань. Цей гнів за першого наближення навіть ірраціональний, оскільки дитина, спіткнувшись о стілець, вдаряє його як винного. Що спадає на думку необтяженої культурою людини, коли її чимось обділили, щось у неї відібрали, коли її зневажили? – завдати шкоди, помститися. Але цей, по-Фройдівськи висловлюючись, деструктивний танатос майже не обмежений у рамках самого давнього месника. Гавіть сьогодні ми часто не можемо адекватно сприймати міру покарання та кривди в стані гніву. А в первинному суспільстві поготів неконтрольований іншими з причини страху чи елементарного «природного права» гнів миттєво переростав у штірнерівську тиранію єдиного – найсильнішого. Таким був племінний деспот прадавніх часів, який тримав у страху, скажімо, 30 чоловік, кожного з яких міг перемогти в двобої за владу й власні забаганки. Так Гільгамеш тероризує підпорядкований йому Урук, вбиваючи чоловіків і забираючи їхніх жінок [5]. Але в людини є ще одна базова емоція – страх. Кожен із нас, як нерозумного звіра, боїться, що стане випадковою жертвою чи (на пізніших етапах культурного розвитку) отримає більше покарання, ніж міг би прийняти. І тут виникає чергове надзвичайно просте й давнє питання: що може зробити месник і на що не заслуговує обвинувачуваний? Звісно, як ми вже казали, помста – це щось по-рідному зрозуміле, отже скривджений точно не може взяти менше, ніж у нього забрали. Але людині також добре відомий і страх, а в соціальному контексті – побоювання перед насиллям інших. Відповідно, ми не можемо дозволити меснику робити все, що завгодно – так свавільство Гільгамеша стримує його майбутній друг Енкіду.

В давніх культур математика відповідностей була значно простіша за нашу, що й виражалось в багатьох казусах міфів

й історичних прецедентів, але примітивне поняття урівноваження гніву під впливом страху вони зрозуміли досить швидко. – Звідси й виходить найпростіша відповідь, яку могли дати давні на поставлений дуалізм страху та гніву: віддати рівне за рівне. У давніх шумерів, а пізніше – й у аккадців ще не існувало прощення й добра, істини, проголошених Заратуштрою та Ісусом багатьма століттями пізніше, однак принцип справедливості, нароблений, так би мовити, практикою в них уже був: «зуб – за зуб», незалежно від того, наскільки обвинувачуваному в злочині буде боляче втрачати власні органи. Сама «народність» цього принципу, його зрозуміла простота та розповсюдженість сприяла його поширенню серед мас уже в інтерпретації конкретних законодавців. Минуть іще тисячі років, перш ніж людина (не без прагматичного фактору) навчиться говорити «Пробач», а інша – «Забуто!», та основа людської «раціонально»-психологічної моралі вже була закладена цими суто тваринними елементами в поєднанні з людською свідомістю. Без подібного пояснення ми не могли би прийняти ані марксизм, ані насильницьку теорію, ані будь-що інше, оскільки людина, зрештою, здобула й суб'єктивний образ сприйняття реальності. Так ми бачимо зрозумілу діалектичну модель історії принципу справедливості, а разом із ним – і всього людського суспільства: від неврівноваженого ніким тваринного племінного деспота – до воєнної демократії й закону рівноцінного обміну в Межиріччі, звісно ж, де-факто писаного не для всіх; від останнього – до абсолютного східного деспотизму, а потім – до все більш і більш виражених (глобальних) форм демократії.

Отже у висновку зазначимо, що наразі нам не уявляється можливим обходження психологічного фактору у виникненні найдавніших принципів моралі й законодавства, не зважаючи на те, що він і не міг би й претендувати на гегемонію. Надмірний персоналізм одних дослідників і примітивний механіцизм інших зіштовхуються між собою в безплідних суперечках за єдину «правду», тоді як кожний із них має свої переваги та недоліки, які відсортовувати доведеться нам іще довго. Але саме в поміркованій і емпірично-обґрунтованій «золотій середині» насправді ховається плідна гуманітарна істина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bialik H.N., Ravnitzky Y.H. The Book Of Legends Sefer Ha Aggadah. Legends from the Talmud and Midrash. New York : Schocken books, 1992. 897 p.
2. Rahlfs A., Hanhart R. Septuaginta: Editio altera. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2016.
3. Гамалія К. Найдавніші міста світу: початок урбаністичних процесів на території Месопотамії. *Народознавчі зошити*. 2013. № 5. С. 795–802. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2013_5_6 (дата звернення: 11.10.2024).
4. Куфтирєв П.В. Правові системи давніх держав Месопотамії як джерела для формування концептів доказового права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1. С. 12–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1_5 (дата звернення: 9.11.2024).
5. На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини / упоряд. М.Н. Москаленко. Київ : Дніпро, 1991. 398 с.
6. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
7. Преславний Коран / пер. з араб. М. Якубовича. Медіна : Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2013. 991 с.
8. Сухацький Р.П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 31(1). С. 40–46. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31(1)_12) (дата звернення: 11.11.2024).
9. Франко І.Я. Сотворення світу. Київ : Обереги, 2004. 160 с.
10. Хаммурапі. Кодекс законів. веб-сайт. URL: <https://thales2002.narod.ru/chammuratext.html> (дата звернення: 11.10.2024).

REFERENCES:

1. Bialik, H. N., & Ravnitzky, Y. H. (1992). The Book of Legends Sefer Ha Aggadah: Legends from the Talmud and Midrash. New York: Schocken Books.
2. Rahlfs, A., & Hanhart, R. (2016). Septuaginta: Editio altera. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft [in Greek].
3. Hamaliya, K. (2013). Naidavnishi mista svitu: pochatok urbanistychnykh protsesiv na terytorii Mesopotamii [The oldest cities of the world: The beginning of urban processes in Mesopotamia]. *Narodoznavchi Zoshyty – Ethnological Notebooks*, (5), 795–802. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2013_5_6 [in Ukrainian].
4. Kufyrev, P.V. (2018). Pravovi systemy davnykh derzhav Mesopotamii yak dzherela dlya formuvannia kontseptiv dokazovoho prava [Legal systems of ancient Mesopotamian states as sources for forming the concepts of evidentiary law]. *Prykarpatskyi Yurydychnyi Visnyk – Prykarpattia Legal Bulletin*, (1), 12–15. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1_5 [in Ukrainian].
5. Na rikakh vavilonskykh. Z naidavnishoi literatury Shumeru, Vavilonu, Palestyny [By the Rivers of Babylon: From the Oldest Literature of Sumer, Babylon, and Palestine]. (1991). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
6. Platon. (2000). Derzhava [The Republic]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Preslavnyi Koran [The Glorious Quran] (M. Yakubovych, Trans.). (2013). Medina: King Fahd Glorious Quran Printing Complex [in Ukrainian and Arabic].
8. Sukhatskyi, R.P. (2015). Vplyv zakonodavstva na rozvytok suspilstva i derzhavy zahalom na prykladi zakoniv Khammurapi [The influence of legislation on the development of society and the state in general: The case of Hammurabi's laws]. *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriya: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 31(1), 40–46. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31(1)_12) [in Ukrainian].
9. Franko, I.Y. (2004). Sotvorennia svitu [The Creation of the World]. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
10. Hammurapi. (n.d.). Kodeks zakoniv [Code of Laws]. Retrieved from <https://thales2002.narod.ru/chammuratext.html> [in Ukrainian].